

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ВЛАСНОСТІ ЯК ФАКТОР ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ.

Анотація. Досліджено інституціональні аспекти власності як фактор економічного розвитку, визначено умови забезпечення економічного розвитку в процесі реалізації прав власності, проведено класифікацію правомочностей власника з точки зору континентальної правової системи згідно якої визначено такі основні правомочності: володіння - власне володіння, право на капітальну вартість речі, безстроковість; користування - власне право користування, право на дохід; розпорядження - право управління, залишковий характер, право на перехід речі за заповітом або спадок.

Ключові слова: власність, права власності, гарантії, відповідальність, специфікація прав власності, економічний розвиток.

Аннотация. Исследованы институциональные аспекты собственности как фактора экономического развития, определены условия обеспечения экономического развития в процессе реализации прав собственности, проведена классификация правомочий собственника с точки зрения континентальной правовой системы согласно которой выделены следующие основные правомочия: владения - собственно владение, право на капитальную стоимость вещи, бессрочность; пользования - собственно право пользования, право на доход; распоряжение - право управления, остаточный характер, право на переход вещи по завещанию или по наследству.

Ключевые слова: собственность, права собственности, гарантии, ответственность, спецификация прав собственности, экономическое развитие.

Annotation. Institutional aspects of proprietary rights as a factor of economic development are investigated. The conditions of economic development in the process of property rights implementation are defined. Classification of owner's powers in terms of continental legal system is conducted. According to the classification the main powers are defined. They are possession as possession proper, right to the capital gain of things, perpetuity; use as use right proper, the right to income; order as the right of management, residual character, the right to things conveying under the will or inheritance.

Keywords: property, proprietary rights, warranty, liability, specification of property rights, economic development.

Постановка проблеми. В даний час все більшу кількість економістів починає дотримуватися інституційного підходу в економіці, і його теоретичні положення використовуються у вирішенні практичних завдань. Це пов'язано з прагненням розглянути сучасні економічні (і не тільки економічні) процеси комплексно та всебічно. Інституційна економічна теорія розширює сферу економічного аналізу, використовуючи фактори, які не тільки не розглядалися класичною теорією, а й взагалі не вважалися економічними, наприклад, людський фактор у всьому його різноманітті, неповнота інформації, права власності, фактор невизначеності (очікування), угоди (контракти) та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У західній економічній науці значного поширення набула теорія прав власності, розроблена інституціоналістами. Засновниками теорії прав власності є такі відомі американські економісти, як Р. Коуз і А. Алчіян. До західних учених, які активно брали участь у її подальшій розробці, належать І. Барцель, Дж. Бю'кенен, Г. Демсец, М. Йенсен, У. Меклінг, Д. Норт, Р. Познер, С.Пейович, О. Уїльямсон та ін. Економічна теорія прав власності знайшла відгук і у російських учених, зокрема Р. Капелюшнікова, В. Тамбовцева, А. Шастітко, А. Олейника, О. Нурєва, й набула подальшого розвитку в їх працях. Серед вітчизняних учених проблеми виникнення, захисту та реалізації прав власності досліджували С. Баліна, В. Ущатовський, О. Дзера. Н. Кузнєцова, А. Мартієнко, І. Сараєва, Л. Тамілина та ін.

Мета статті: дослідити інституціональні аспекти власності як фактора економічного розвитку; визначити умови забезпечення економічного розвитку в процесі реалізації прав власності; класифікувати права власності і виділити їх основні характеристики, що мають значення для економічного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Для розгляду такого чинника розвитку як права власності слід спочатку визначитися з тим, що ж все-таки розуміється під «правами власності». Перший і найбільш важливе питання - що використовувати як базового поняття: власність або право власності. Логічно міркуючи, можна прийти до висновку, що власність можна розуміти у двох значеннях: як якусь абстракцію, розроблену для того, щоб закріплювати права на речі; як характеристику об'єкта прав. У будь-якому випадку ключовим поняттям є право. Таким чином, власність - це певне право на річ. Тому слід говорити саме про право власності, яке закріплює відносини людей з приводу речей.

Найбільш чітким визначенням того, що розуміє економічна теорія під правом власності, на нашу думку, можна вважати таке визначення: «Право власності є свобода чи дозвіл мати і користуватися перевагами матеріальних цінностей, включаючи можливість одержати вартість цих благ при відчуженні.

Права власності - це не фізичні речі, але абстрактні соціальні відносини» [6, с. 32]. Дане визначення відповідає римському праву, загальному праву, а також широко використовується в неінституціональній економіці. З даного визначення випливають два важливі висновки: права власності невіддільні від прав людини; права власності є відносини між людьми.

Таким чином, права власності в економічній теорії розуміються як санкціонований порядок взаємодії між людьми, який виникає у зв'язку з існуванням благ і стосується їх використання. В рамках такого порядку люди будують відповідні відносини між собою з приводу благ.

Треба відзначити, що права власності складаються з: права власності як такого, або правомочностей власника; гарантій, або механізмів захисту, цього права та відповідальності суб'єкта права власності.

Найбільш повний перелік прав власності, який також найчастіше використовується, був запропонований англійським юристом А. Оноре. Він включає одинадцять елементів: 1) право володіння, тобто виключного фізичного контролю над річчю; 2) право користування, тобто особистого використання речі; 3) право управління, тобто рішення, як і ким річ може бути використана; 4) право на дохід, тобто на блага, що виникають від попереднього особистого користування річчю або від дозволу іншим особам користуватися нею (або право присвоєння); 5) право на «капітальну вартість» речі, що припускає право на відчуження, споживання, зміну або знищення речі; 6) право на безпеку, тобто імунітет від експропріації; 7) право на перехід речі у спадок або за заповітом; 8) безстроковість; 9) заборона шкідливого використання, тобто обов'язок утримуватися від використання речі шкідливим для інших способом; 10) відповідальність у вигляді стягнення, тобто можливість відібрання речі на сплату боргу; 11) залишковий характер, тобто очікування "природного" повернення переданих кому-небудь правомочностей після закінчення терміну передачі або в разі втрати нею сили по будь-якій іншій причині [1 с.41]. Крім того Цивільному законодавству всіх континентальних країн властиве поняття прав на чужі речі: суперфіцій, емфітевзис, сервітути.

Слід зазначити, що сучасне виділення одинадцяти правочинів, або пучка прав власності, засноване на англосаксонській правовій традиції. Континентальна система права розрізняє лише три правомочності: володіння, користування і розпорядження.

Право власності єдине і неподільне, власник має можливість передавати лише частину правомочностей іншій особі, яка стає користувачем або тимчасово отримує права володіння об'єктом власності, але не має права ним розпоряджатися. Саме правомочність розпорядження є визначальним серед усіх правомочностей власника. Якщо розглядати інституціональне трактування прав власності, то, треба відзначити, що всі 11 правомочностей можна віднести до одного з трьох, а саме: володіння - власне володіння, право на капітальну вартість речі, безстроковість, відповідальність у вигляді стягнення; користування - власне право користування, право на дохід, право на безпеку, заборона шкідливого використання; розпорядження - право управління, залишковий характер, право на перехід речі за заповітом або спадком.

Гарантії прав власності також важливі, як і власне правомочності. Якщо розглядати тільки одні правомочності, то права власника стають зрозумілі, а ось механізму захисту цих прав немає. У разі відсутності гарантій не буде сенсу не тільки набувати власність, але і не буде можливості здійснити обмін правами власності, оскільки вони будуть нікому не потрібні як не захищені. Також слід зазначити, що в переліку А.Оноре присутній один вид гарантій, а саме, право на безпеку, однак, цим гарантії, безумовно, не можуть вичерпуватися. Крім того, гарантії не є правомочністю, вони не надають права діяти суб'єкту певним чином, вони дають йому впевненість у тому, що інші його дії будуть захищені. Отже, на нашу думку, з переліку прав власності можна виключити гарантії.

Гарантії прав власності можна розділити на: державні та економічні (ринкові). Під державними розуміються заходи державного захисту прав власності, а саме, законодавчо встановлені права на захист від експропріації власності без відповідного відшкодування, надані державою можливості судового захисту прав власності, а також можливості досудового врегулювання

питань власності за участю державних органів. Система реєстрації прав власності, ведення реєстрів власності, земельних кадастрів також спрямоване на захист прав власників. Перехід прав власності на будь-який більш-менш значущий об'єкт суворо контролюється державою. Тому в обов'язки держави входить інформування населення про існуючі права власності і примус економічних агентів до поведінки, що не порушує прав інших осіб. Безумовно, така гарантія як гарантія інформації не може виконуватися тільки державою, частково функції інформування економічних суб'єктів про існуючі права власності беруть на себе і самі економічні агенти, однак, контроль за їх діяльністю також покликана здійснювати держава, не кажучи вже про накладення стягнень у разі порушення ними встановленого порядку.

Економічні гарантії - система гарантій, яка була вироблена суб'єктами економічної діяльності, спрямована на захист прав власності силами самих економічних суб'єктів без втручання держави з її силою примусу. До таких гарантій можна віднести страхування. Розвинена система страхування дозволяє краще захищати права власності і, відповідно, сприяє їх стійкості і розвитку.

Крім прав, власник несе певну відповідальність, пов'язану з правами. Власник знаходиться не у вакуумі, а здійснює свої правомочності в суспільстві. Отже, його дії щодо об'єкта власності можуть спричинити різні наслідки щодо інших суб'єктів, які прийнято називати зовнішніми ефектами, або екстерналіями. Екстерналії можуть бути як позитивними, так і негативними, і саме в них полягає економічний сенс прав власності. Все економічне регулювання прав власності направлено на мінімізацію негативних зовнішніх ефектів і максимізацію позитивних.

Проблемі екстерналій присвячена теорема Коуза. Загальноприйнята її формулювання виглядає наступним чином: «Якщо права власності чітко специфіковані і трансакційні витрати дорівнюють нулю, то структура виробництва залишатиметься незмінною незалежно від змін у розподілі прав власності, якщо відволіктися від ефекту доходу» [4, с.68]. Те ж саме було сформульоване Дж. Стіглером наступним чином: «В умовах досконалої

конкуренції приватні і соціальні витрати рівні». Подібне формулювання також припускає нульові трансакційні витрати, оскільки, на думку Дж. Стіглера, саме в таких умовах монополії будуть змушені «діяти як конкурентні фірми». Згідно Коузу, соціальні витрати представляють собою найвищу цінність, яку можуть принести фактори виробництва при альтернативному їх використанні[4 с.73]. Під соціальними витратами розуміються ті витрати, які будуть понесені суспільством в результаті яких-небудь дій власника, в тому числі ринкових трансакцій. Приватні витрати, як правило, не перетинаються з соціальними. Дійсно, власник повинен використовувати об'єкти своєї власності найефективнішим для себе способом. У такому випадку власник, будуючи фабрику, поставить її в найбільш зручному для нього місці, не буде вкладати багато коштів в очисні споруди і т. інше. Тобто він будує фабрику, якщо цінність фабрики виявиться більшою, ніж його приватні витрати. Але все це суперечить суспільним інтересам і будівництво без урахування таких інтересів спричинить набагато більші соціальні витрати (на очистку забрудненого навколишнього середовища, на перенесення прилеглих житлових будинків і т. інше.), ніж понесе власник у разі врахування ним суспільних інтересів. Якщо ж припустити, що приватні витрати дорівнюють соціальним, то фабрика буде побудована у випадку, якщо її цінність буде більше того, що можуть дати вкладені кошти при альтернативному використанні і таким чином, при рівності приватних і соціальних витрат, тобто при нульових трансакційних, цінність фабрики буде найбільшою як для її власника, так і для всього суспільства. Таким чином, можна зазначити, що соціальні витрати представляють собою суму приватних і екстернальних витрат, а соціальні вигоди - відповідно, суму приватних і екстернальних вигод. Тому для зменшення сукупних соціальних витрат суспільством встановлюються певні правила, що передбачають відповідальність власника за використання його власності шкідливим для оточуючих способом.

Відповідальність можна поділити на такі види: зобов'язання (не використовувати способом шкідливим для оточуючих); можливість вилучення

власності, наприклад, на сплату боргу; необхідність сплати податків та інших платежів, пов'язаних з фактом володіння об'єктом права власності.

Як видно, ряд видів відповідальності перетинається з правами з класифікації А.Оноре. На думку автора, аналогічно гарантіям необхідно відокремлювати права від відповідальності і, отже, все, що стосується відповідальності виключити з переліку прав. Таким чином, після виключення «заборони шкідливого використання» і «відповідальності у вигляді стягнення», а також «права на безпеку» як гарантії, залишаться вісім правомочностей власника, які власне і слід розглядати як права власності.

Значення відповідальності полягає в тому, що «необхідно знати, відповідальний чи ні підприємець за збиток, оскільки без такого первісного розмежування прав неможливі і ринкові трансакції щодо їх передачі та перерозподілу» [3, с.111], тобто якщо законом встановлена відповідальність власника за збиток, ринкові механізми діють обмежено. Якщо ж надати сторонам самим домовлятися з приводу їхніх взаємин, юридична відповідальність виявиться зайвою. Однак треба врахувати, що сторони можуть домовитися тільки при умові відсутності трансакційних витрат, тобто витрат на пошук інформації, ведення переговорів. Таким чином юридична відповідальність покликана регулювати ті ситуації, в яких витрати укладання взаємовигідної угоди (соціальні витрати) великі настільки, що є більшими, ніж витрати кожної особи на відмову від своїх прав. Цьому можна знайти ілюстрацію у всіх прикладах Р.Коуза.

Таким чином, на нашу думку, в області відповідальності, як і у випадку з гарантіями, велике значення має держава. Саме шляхом державних процедур визначається можливі соціальні наслідки дій індивідів, що сприяє більшій стійкості відносин між економічними агентами і, відповідно, дає можливість прогнозувати поведінку контрагентів.

На додаток до вищесказаного треба відзначити, що в сучасній економічній теорії права власності розглядаються як один з основних інститутів економіки, поряд зі свободою договору і конституційністю виконавчої влади.

Право власності впливає на економічну поведінку таким чином:

1. Право власності є виключним правом в тому сенсі, що воно обмежене тільки тими обмеженнями, які встановлені законом. Винятковість даного права означає, що власник має право вибирати, що робити з річчю, як її використовувати, кому надавати до неї доступ. Власник або особи, призначені власником, які вирішують долю речі, несуть всі вигоди і витрати такого рішення. Право власності спонукає його власника використовувати об'єкт з найбільшою вигодою.

2. Передання прав власності означає можливість для власника передати належну йому річ на узгоджених умовах. Без даної можливості право власності не має сенсу. Якщо передача прав не можлива, річ має обмежену цінність, оскільки в разі її невикористання власник не може замінити її на іншу, потрібну йому річ.

3. Для існування системи прав власності важливі конституційні гарантії цих прав. Якщо держава не гарантує недоторканність прав власності, для економічних агентів відсутній стимул придбання таких, а, отже, ніхто не буде зацікавлений в збереженні будь-якого майна. Відсутність конституційних гарантії гальмує економічний розвиток, а в рамках однієї країни сприяє вивозу капіталу за кордон.

Таким чином, винятковість сприяє використанню благ найбільш ефективним способом, передачу прав до більш ефективних агентів; а конституційні гарантії - відділенню економічного багатства від політичної влади [1, с.94].

Будь-які дії індивідів безпосередньо залежать від превалюючої структури прав власності. Концепція прав власності передбачає, що в суспільстві можуть існувати безліч різних моделей власності, які всі спрямовані на максимізацію прибутку і складаються з певного набору правомочностей.

Для того, щоб система прав власності ефективно функціонувала потрібно специфікація прав власності, яка представляє собою «виключення інших з вільного доступу до ресурсу» [1 с.112]. Таким чином, специфікація прав

власності означає визначення об'єкта, суб'єкта та порядку набуття прав власності. В іншому випадку специфікація прав неможлива. Значення прав власності полягає саме в тому, що за умови специфікації вони зменшують невизначеність і сприяють формуванню у економічних агентів очікувань щодо того, що вони можуть отримати в результаті своїх взаємин з іншими економічними агентами. Недостатня специфікація прав власності іменується розмиванням прав власності, що тягне за собою зниження рівня ділової активності і відсутність стимулів до інвестування, зменшення обміну та рівня доходу, і т. інше [1, с.116].

Розмивання прав власності гальмує розвиток, оскільки як зауважив Р.Капелюшніков «ніхто не стане сіяти, якщо врожай буде діставатися іншому» [3, с.51], отже, не буде відбувається ні зростання кількісних економічних показників, ні якісних зрушень. Однак треба зазначити, що специфікація прав власності повинна йти до тієї межі, де подальший вигреш від подолання їх розмитості вже не буде окупати пов'язані з цим витрати [1, с.123]. Дійсно, якщо почати специфікувати права власності на повітряний простір і надра, або на космічний простір, що знаходяться над і під земельною ділянкою, то витрати на визначення меж будуть настільки великі, що втратиться всякий сенс такої специфікації.

Як вже було зазначено, основним моментом у праві власності є те, що об'єкт зможе бути обмінаний на який-небудь інший об'єкт. Будь-який акт обміну - це передача прав (пучка правомочностей), які тісно пов'язані з якою-небудь річчю або послугою, від однієї особи до іншої. Економічний агент може передати як всі наявні у нього правомочності, так і тільки їх частину, наприклад, орендодавець передає орендарю лише частину своїх правомочностей, інші залишаються у нього, але в той же час в угоді купівлі-продажу продавець передає всі наявні у нього правомочності. Таким чином, будь-яка річ являє собою не тільки фізичну субстанцію, але включає в себе ряд прав і обмежень.

Виходячи з вище сказаного, слід чітко розділяти напрямки діяльності

щодо встановлення гарантованих прав власності. Якщо правомочності власника практично у всіх країнах чітко визначені й закріплені в законі, то механізми гарантій та відповідальності викликають ряд проблем. Саме ж існування прав власності залежить від ступеня їх гарантованості і наявності відповідальності власника за свої дії.

Висновки. Вплив прав власності на економічний розвиток є очевидним. У разі нечіткого визначення правомочностей або відсутності гарантій, економічні агенти позбавляються стимулу прагнути до придбання власності, а, отже, і до її поліпшення, отриманню більшого доходу і т. інше. Немає сенсу купувати власність, щодо якої твої права не визначені і яку в будь-який момент можуть бути вилучені. Відповідальність безпосередньо пов'язана зі зменшенням соціальних витрат. Без дієвих заходів відповідальності власник буде прагнути до зменшення власних витрат найчастіше за рахунок збільшення соціальних, що в кінцевому підсумку призведе до деградації суспільства. Таким чином, права власності є ключовим фактором розвитку, без чіткої специфікації і закріплення яких сам розвиток представляється неможливим.

Список використаних джерел:

1. Алчиан А. Права собственности / А. Алчиан. - Экономическая теория. Под ред. Дж.Итуэлла, М.Милгрейта, П. Ньюмена. – М., 2004 – с.769
2. Белоусенко М.В. Модели экономического поведения человека: неинституциональный подход (сравнительный анализ) // Экономика розвитку. –2010 – №4 (36). – С.119-120.
3. Бережной И.В. Исследование экономической эволюции института собственности / И.В. Бережной, В.В. Вольчик. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2011.- 556с.
4. Коуз Р. Проблема социальных издержек // Р. Коуз Фирма, рынок и право. Пер. с англ. / Под ред. Р. Капелюшникова. - М.: «Дело ЛТД», 1993. – 192с.
5. Левковець О. М. Захист прав інтелектуальної власності як чинник економічного розвитку: прояви неефективності / О. М. Левковець // Сучасна економічна наука: теорія і практика : матеріали III Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., 7-8 листоп. 2013 р. – Полтава, 2013. – С. 39-41.
6. Познер Р.А. Экономический анализ права / Пер. с англ.; под. ред.. В.Л. Томбовцева. – СПб.: Экономическая школа, 2004. – Т.1- с.347
7. Шаститко А. Механизм обеспечения соблюдения правил / А. Шаститко // Вопросы экономики. — 2012. — № 1. — С. 32-48.